

Möllor och möllemiljöer



**PÅ
VARJE
PLATS**

Innehåll

Möller och möllemiljöer.....	3
Hur tar man reda på var det finns en mölla?	3
Sök information om möllan	3
Möllorna i samhället	4
Hur fungerar en mölla?.....	5
Vad är det som drivs?	5
Att använda en mölla i undervisningen.	6
Hur fungerar tekniken i en mölla?.....	6
Sädeslagen, malning och bakning	7
Stenhuggeri och malning	9
Folketro och sägner vid vattendrag	10
Att använda sägner i undervisningen.	10
Sägner vid möllor, varför?	11
Djur och natur vid vattenmöllan	12
Att använda vatten för att tova ull ..	12
Exempel: Mölledag med Kubelidens montessoriskola i Höör....	13
Genomförande	14
Kontaktuppgifter till projektgruppen.....	16

Möllor och möllemiljöer

Kvarnar, i Skåne vanligen kallade möllor, präglar det platta landskapet. Det finns många olika typer av möllor, som drivs på olika vis. De som syns tydligast är kanske vindmöllorna med sina vingar, men det finns också många vattenmöllor som kanske inte är lika framträdande i landskapet. En mölla i skolans närområde kan användas på flera olika sätt i undervisningen, inom flera ämnen såsom naturkunskap, samhällskunskap, slöjd, hemkunskap och teknik. I handledningen om möllor ger vi förslag på hur ni kan använda en mölla i undervisningen. Exemplet som följer är utarbetat omkring en vattenmölla och framtaget tillsammans med lärare.

I denna handledning använder vi både orden mölla och kvarn eftersom begreppen används lite olika beroende på sammanhang.

Hur tar man reda på var det finns en mölla?

Möjligtvis känner ni redan till en mölla i er närhet, men om ni behöver vägledning kan det vara en bra idé att fråga den lokala hembygdsföreningen om tips. Det finns även föreningar som särskilt värnar om möllor och möllemiljöer. I Skåne finns Föreningen Skånska möllor, som har en mer övergripande roll, samtidigt som det finns lokala föreningar för specifika möllor. Tveka inte att ta kontakt med dessa föreningar. De drivs av eldsjälur som besitter stor kunskap. För ytterligare hjälp kan ni kontakta någon i På Varje Plats projektgrupp, se kontaktuppgifter i slutet av denna handledning.

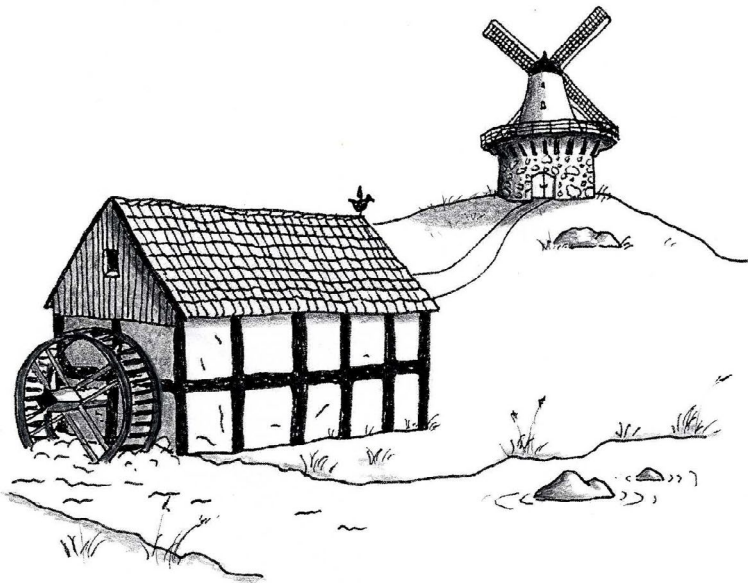
När ni har identifierat en lämplig mölla, kan ni undersöka ägarförhållandena och vem som ansvarar för dess underhåll. I exemplet Mölledag med Kubelidens montessoriskola i Höör som beskrivs längre fram i handledningen, samarbetade projektgruppen och lärarna med Föreningen Höörs mölla.

Sök information om möllan

För att ta reda på information om den mölla som ni önskar arbeta med kan ni vända er till kommunen, den lokala hembygdsföreningen, till länsstyrelsen eller, om det finns, till den förening som tar hand om möllan.

Möllorna i samhället

Möllor delas in i två huvudkategorier: vindmöllor och vattenmöllor. Vattenmöllor revolutionerade mjöltillverkningen genom att möjliggöra större produktion. Att äga en mölla var en statussymbol och det krävdes länge särskilt tillstånd för att få lov att uppföra en. Bönderna var länge tvungna att använda kungens eller adelns tullkvarnar, vilket kallades mölleplikt. Periodvis måste de dessutom betala skatt för att få mala i tullkvarnarna. År 1835 ändrades reglerna och möjligheten att bygga husbehovskvarnar blev friare. År 1863 togs skatten vid tullkvarnarna bort, vilket ledde till en ökning av möllor, främst vinddrivna, och det är många av dem som vi ser i landskapet idag.



Teckning föreställande vattenmölla till vänster och en vindmölla till höger.
Ritad av Johanna Nessow, Skånes Arkivförbund.

Hur fungerar en mölla?

Vattenmöllor delas in i skvaltkvarnar och hjulkvarnar och är placerade så att de kan drivas av ett befintligt vattendrag. Höörs mölla, som stod i centrum för utarbetandet av nedan beskrivet program för skolelever, är en hjulkvarn med horisontell axel och vertikalt vattenhjul. Skvaltkvarnar har istället vertikala axlar. Hjulkvarnar kan drivas på olika sätt beroende på hur vattnet leds på hjulet. Vanligast är överfallshjul där vattnet kommer ovanifrån, medan bröstfallshjul används när vattnet når hjulet i samma höjd som dess axel, samt underfallshjul som använder strömmande vatten under hjulet.

Vindmöllor drivs av vindkraft genom stora vingar som agerar som segel. För bästa effekt placeras de i öppna landskap och på höga platser. Det finns två vanliga varianter: stubbamöllor, där hela möllan roteras, och holländare, där bara den övre delen roterar medan resten är fast.

Vad är det som drivs?

Rörelsekraften från det roterande hjulet överförs via en vertikal axel och kughjul, som får kvarnstenarna att rotera. Kvarnstenarna är två runda stenblock inbyggda i ett träkar. Stenarna har fåror som leder säden mot kanterna. Den övre roterande stenen kallas löpare, medan den nedre fasta stenen kallas liggare. Säden hålls i hålet i stenarnas centrum och mals när löparen roterar. Den malda säden transporteras ut mot stenarnas kanter och samlas upp i en ränna.

Kvarnstenarna slets med tiden, varpå de utmejslade fårorna blev allt grundare. Stenarna fick då hackas ur för att fördjupa fåror, vilket var ett mycket tungt arbete. De kunde användas flera gånger innan de kasserades eller återanvändes som byggmaterial. Många kvarnstenar kan idag ses i den omgivande naturen eller som en del av bebyggelsen så som murar, trappor etc.

Att använda en mölla i undervisningen

En mölla inbjuder till massor av möjligheter för din undervisning! I följande avsnitt går vi igenom förslag på hur du kan använda möllan och koppla arbetet till olika skolämnen.

Hur fungerar tekniken i en mölla?

En del möllor är öppna för besök, och några har fortfarande fungerande teknik. Utforska möjligheterna i er närhet och försök att kontakta en expert som kan guida och dela kunskap om möllan med era elever.

Om ett besök inte är möjligt, överväg att bjuda in en kunnig person som kan komma till er och berätta och visa. Ni kan också själva skapa enkla vattenhjul och testa dem i en bäck eller till och med i en vask. Använd de resurser som är tillgängliga på eller nära er skola för att göra ämnet mer konkret och engagerande för eleverna.



Trailer om [På Varje Plats](#) på Skånes Arkivförbunds YouTube.

Sädesslag, malning och bakning

Efter att ha gått igenom hur möllan fungerar och hur den påverkade möjligheten att mala större kvantiteter av mjöl passar det utmärkt att koppla en praktisk övning om mjöl och bakning till temat.

Undersök möjligheten att hitta strån av sädesslagen korn, råg, vete och havre. Låt eleverna gissa vilket sädesslag som är vilket och diskutera hur olika ax ser ut. Diskutera även användningsområden för de olika sädesslagen och uppmuntra eleverna att reflektera.



Teckning föreställande de olika sädesslagen vete, korn, råg och havre. Ritad av Johanna Nessow, Skånes Arkivförbund.

I samband med elevernas arbete med kvarnar och malning i Tjörnarp hade det lokala sockengillet förberett och bakat kakor och bröd med mjöl från de fyra sädesslagen. Eleverna fick smaka och gissa vilken kaka eller vilket bröd som bakats med vilket sädesslag. Inom hemkunskapen kan eleverna också själva baka i grupper med mjöl från de olika sädesslagen och sedan smaka på resultaten.

Fråga en mölle- eller hembygdsförening om det finns möjlighet att låna en handkvarn. Ibland har de mindre handkvarnar som man kan pröva på plats eller som kan lånas till skolan. Köp omald säd och låt eleverna pröva att mala för hand, och diskutera skillnaden i mängden som kan malas för hand jämfört med i en mölla. I Tjörnarp och Höör kunde vi låna en handkvarn från Föreningen Höörs mölla, så att eleverna fick pröva att mala.



Eleverna från Kubelidens montessoriskola i Höör grillar pinnbröd. En aktivitet som kopplas till malning och möllan.
Foto: På Varje Plats projektgrupp.

Recept på pinnbröd

4 dl vetemjöl
1/2 tsk salt
1 1/2 tsk bakpulver
1 3/4 dl vatten

Blanda de torra ingredienserna. Tillsätt vattnet och knåda degen tills den är jämnt blandad och smidig.

Dela degen i mindre bitar och forma dem till fingertjocka längder. Rulla sedan degen runt tjockare grillpinnar.

Snurra pinnarna över glöd eller öppen eld. Brödet är klart när det fått färg och man enkelt kan dra det av pinnen.

Smaklig måltid!

Stenhuggeri och malning

Kvarnstenarna har en central roll i såväl vatten- som vinddrivna möllor. Dessa behövde som nämnts tidigare underhållas och även med tiden bytas ut. Stenhuggaryrket är därmed nära kopplat till möllorna.

Höørs mölla utgör utgångspunkt för en vandringsled, Brottets bana, som går genom Stenskogen. Vandringsleden följer till stor del sträckningen för en gammal smalspårig järnvägsförbindelse mellan Höørs station och Stanstorps stembrott som ligger i skogen. Här har faktiskt även brutits sten till Lunds domkyrka! På järnvägen transporterades kvarnstenar och byggnadssten. Den nära kopplingen mellan stembrottet och Höørs mölla gjorde vandringsleden till en lämplig plats att involvera i mölledagen med eleverna.



Trailer om [På Varje Plats](#) på Skånes Arkivförbunds YouTube.

Under mölledagen vid Höørs mölla deltog Lunds domkyrkas pedagog Melissa IslaVenegas, för att berätta om stenhuggeri. Hon visade olika stenhuggarverktyg, som eleverna fick pröva. Det praktiska momentet gav eleverna en känsla för det hårda och slitsamma arbetet med de stora kvarnstenarna.

Besök en mölla och leta efter gamla kvarnstenar i naturen runt omkring. De kan vara i murar, som trappsteg, bord, väggar eller i diket. Titta på ytan, leta efter fåror och notera hålet i mitten där man hällde ner säden som skulle malas. Räkna hur många kvarnstenar eleverna hittar.

Folktro och sägner vid vattendrag

Att samtala om sägner och folktro kopplat till vattnet vid möllan är ett bra sätt att diskutera exempelvis etik och moral, berättelsestruktur, ideologi och tro. Dessutom erbjuder sägner ett utmärkt tillfälle att diskutera källkritik med eleverna.

Att använda sägner i undervisningen

Lokala sägner finns digitalt upptecknade via Folklivsarkivet i Lund. Berätta gärna sägner på platsen där de utspelar sig eller besök platserna i efterhand för att påminna eleverna om tidigare diskuterade sägner. Sägner kan handla om olika ämnen, inte bara vatten. Utforska möjligheten att hitta sägner som är relevanta för er närmiljö.



Teckning föreställande Bäckhästen. Ritad av Johanna Nessow, Skånes Arkivförbund.

Sägner vid möllor, varför?

Möllorna var ofta isolerade från byn och sågs som farliga platser, liksom de sjöar och åar där Näcken eller Bäckhästen sades bo. Den senare var en vacker vit eller grå häst som förförde människor att rida på den, bara för att dränka dem (ryggen sägs ha kunnat förlängas för att rymma alla). Dessa sägner hade uppfostrande syfte och användes av vuxna för att hålla barn borta från vatten.

Sägner användes också för att förklara verkliga fenomen. Jättar användes till exempel för att förklara geologiska och arkeologiska fenomen som jättegrytor (istid) och jättekast (det vi idag kallar för flyttblock), gånggrifter (jättestuer) med mera. Sägner kunde skapa mening och sammanhang och fungerade som nämnt också för uppfostran i etik och moral, d.v.s. de fokuserade på hur man skulle uppföra sig och handla i olika situationer.

För att skydda sig mot farliga väsen kunde man använda järn, stål eller hästskor vid tröskeln, eller vända sina kläder ut och in. Detta kan leda till en diskussion om vidskepelse idag. Känner eleverna till några sägner om vad som anses bringa tur eller otur? Diskutera varför sådana sägner fanns och om de tror att de är sanna. Eleverna kan också utforska fler väsen och om de är rädda för något. Finns det sägner eller väsen kopplade till deras rädslor?

Vill du jobba mer med sägner och folktro?

I Skånes hembygdsförbunds lärarhandledning "Folktro och sägner från båda sidor kanalen" (2010) finns mer information (särskilt inledningen s. 4–12 och implementeringen s. 21–24). I Sagobygdens pedagogiska handledning [Sägenresan](#) hittar du mängder av sägner, övningar och filmer om att arbeta med sägner i undervisningen.

På Regionmuseet Skånes hemsida och under fliken [Pedagogiskt material](#) hittar du "Bland Gudar och Väsen", texter och ljudfiler om en del av de gudar och väsen, som figurerat i vår historia.

Djur och natur vid vattenmöllan

Miljöerna kring möllor är rika på djur och natur. Genom bilder kan eleverna se vilka djur och växter som finns där och prata om varför de trivs. Det kan också göras som praktiska övningar, som exempelvis detektivuppgifter där eleverna letar och dokumenterar de djur de hittar. Om tillgängligt, kan luppar användas för att studera det mindre djurlivet i området.



Djur i och runt vattendragen

På bilden berättar Per Herrmann från Höörs mölla för eleverna från Kubelidens montessoriskola i Höör, om djurlivet runt möllan.

Vanliga djur i Skåne runt och i vattendrag är exempelvis: knipa, gräsand, häger, rådjur, räv, utter, mink, mård, öring, mört, abborre, ål och kräftor.

Foto: På Varje Plats projektgrupp.

Att använda vatten för att tova ull

Vid vattendrag och i närheten av vattenmöllorna är det inte ovanligt att det också fanns andra verksamheter som utnyttjade vattenkraften, exempelvis en stamp, där vävda ulltyg stampades till vadmal. Stampen tovar ihop ullfibrerna genom att hett såpavatten hälls på materialet medan det stampas av tunga trästockar.

Under en aktivitetsdag vid vattenmöllan kan eleverna lära sig om ulltovning, kopplat till ämnet slöjd. De kan få chansen att pröva våttova exempelvis ett enkelt armband av ull.

Exempel: Mølledag med Kubelidens montessoriskola i Höör

Tillsammans med Kubelidens montessoriskola och Föreningen Höörs mölla satte vi samman en mølledag för eleverna, som inkluderade en variation av praktiska och teoretiska moment. Upplägget togs fram för elever i årskurs 3.

Tidsåtgång: heldag, ca 5 timmar.

Rekommenderad storlek klass: i exemplet medverkade en klass om 23 elever som delades in i halvklass under förmiddagen och i tre grupper under eftermiddagen.

Antal vuxna som behövs: 2-3

Årskurs: 3

Material: bildstöd med djur, slöjdmaterial för tovning (även vatten och skålar), pinnar för pinnbröd, i förväg förberedd deg. För bakningen behövs en fast grillplats eller liknande där ni på ett säkert vis kan göra upp eld. Om ni får möjlighet att pröva på stenhuggeri behövs skyddsglasögon.



Eleverna från Kubelidens montessoriskola tittar på tekniken inne i Höörs mölla. Foto: På Varje Plats projektgrupp.

Genomförande

Schema: Mölledag

- 8.45** **Introduktion till dagen**
Uppdelning av klassen i två grupper. Kort intro om platsen, eleverna uppmärksammas på kvarnstenar i naturen och uppmanas att räkna hur många de kan hitta när vi går på vandringsleden mot stenbrytningsgropen Bossegraven.
- 9.00** **Grupp 1: Inne i Möllan.**
Föreningen Höörs mölla berättar om kvarnen, tekniken, sätter igång kvarnen och visar hur malningen av mjöl går till. Eleverna får pröva en handkvarn (30 min).
- Grupp 2: Djur i mölleområdet**
Eleverna får information om djurlivet vid möllan och får se bilder på djuren. De får sedan undersöka djurlivet med luppar. Därefter är det fruktstund. (15 min om djur och 15 min fruktstund).
- 9.30** Byte av stationer. Samma upplägg.
- 10.00** Alla promenerar, men gruppvis, mot Bossegraven i stenbrottet (15 min promenad)
- 10.15** **Grupp1: Äldre tiders stenhuggeri**
Stannar ovanför Bossegraven med Melissa IslaVenegas, Lunds Domkyrkas pedagog, som berättar om äldre tiders stenhuggeri.
- Grupp 2: Senare tiders stenhuggeri**
Går ner i Bossegraven med Fredrik från Höörs mölla, som berättar om senare tiders stenhuggeri (10 minuter per station).
- 10.25** Byte av stationer (5 minuter).

Vid stenbrottet fick eleverna också vara tysta och lyssna på skogens ljud – susen i löven och fågelkvittret - och föreställa sig dåtidens ljud från stenbrottet.

10.45 Vi återsamlas och promenerar tillbaka till möllan. Eleverna påminns om att titta efter kvarnstenar.

11.00 **Lunch (30 min)**
Därefter delas eleverna in i tre grupper inför stationerna på eftermiddagen. En lärare går i god tid till pinnbrödsstationen för att tända elden så att det blir lagom glöd till grillningen.

11.30 **Praktiska stationer**
Passet börjar. Varje station pågår i 40 minuter. Se respektive station nedan.

Station A: Sägner, väsen och pinnbröd vid ån

Eleverna får lyssna på berättelser om sägner och väsen vid vatten. De får grilla pinnbröd, och koppla pinnbröden till möllan samt påminnas om hur mjöl framställs.

Station B: textilslöjd och ulltovning

Eleverna får lära sig om stampen och får pröva att tova ett armband genom våttovning.

Station C: Stenhuggning

Lunds domkyrkopedagog Melissa IslaVenegas berättar om stenhuggeri i praktiken och visar stenhuggarverktyg. Eleverna får pröva hur det känns att hugga i sten.

13.30 **SLUT**



Kontaktuppgifter till projektgruppen

Kontaktuppgifterna som redovisas för respektive institution går till växel/kansli/reception eller liknande funktion. Uppge att ditt ärende rör projektet På Varje Plats och be att få komma i kontakt med arkivpedagog/museipedagog.

Skånes Arkivförbund

Porfyrvägen 19, 224 78 Lund

info@skanearkiv.se

<https://www.skanearkiv.se/>

Tel: 073-051 08 16

Regionmuseet Skåne

Stora Torg, Box 134, 291 22 Kristianstad

info@regionmuseet.se

<https://regionmuseet.se/>

Tel: 044-620 19 00

Trelleborgs Museer

Stortorget 1, 231 43 Trelleborg

trelleborgs.museer@trelleborg.se

<https://trelleborgsmuseer.se/>

Tel: 0410-73 30 50

Skånes hembygdsförbund

Industrigatan 5, 243 32 Höör

info@skaneshembygdsforbund.se

<https://www.hembygd.se/skane>

Tel: 046-15 80 70

Publicerad: 2024



SKÅNES
HEMBYGDS-
FÖRBUND

KULTURRÅDET



Skånes Arkivförbund

TRELLEBORGS MUSEER